

НАШ СВЯЩЕННИЙ ОБОВ'ЯЗОК

Не злічити бід, котрі випали на долю нашої сонячної, квітучої України, на її щедрих землі і чисті води, на працелюбний, добрий, співучий її народ. Візьмемо лише пожовтневий період. У роки революції і громадянської війни на смертний двобійшли брат на брата, українець на українця, слов'янин на слов'янина. Родючі ниви, бруківки вулиць топтали кайзерівська солдатня й легіонери Пілсудського, війська Антанти, орди російського кровожера Муравйова. Люто билися між собою січові стрільці і червоні козаки, гайдамаки і червоноармійці, білі і зелені, анархісти і більшовики.

Проминула громадянська, настали начебто мирні дні. А на часі стали нові випробування. Будували фабрики, заводи, а руйнували храми, історичні пам'ятки. Декларували благоденствіє, а тим часом нищили людей голодом. Підривали вибухівкою собори, церкви, а насправді спотворювали споконвічну народну мораль і традиції. Галасували про національні за формою й соціалістичні за змістом літературу й мистецтво, а на ділі душили живе слово, свіжу думку.

Морем крові, димом згарищ, мертвотиною руйниці відізналась на наших землях фашистська окупація. Все це, безперечно, варто уваги істориків.

І все ж є період, котрий потребує особливо прискіпливого, глибокого, неупередженого вивчення і оприлюднення: пора зародження і розмаху тоталітаризму як на Україні, так і в інших республіках колишнього СРСР. Одного з найчорніших і найжахливіших періодів нашої багатовікової історії.

Масові політичні гоніння зачепили майже кожную родину. Кати обірвали і понівечили життя сотням тисяч наших співвітчизників. Лише у другій половині 30-х років на Україні було репресовано 360 тисяч громадян.

То ж хіба це не наш священний обов'язок – на основі копіткої науково-дослідницької роботи підготувати і видати серію науково-документальних книг "Реабілітовані історією"? Нагадаю, що цю благородну місію заініційовано Національною академією наук, Службою безпеки України, Державним комітетом по пресі, Українським історико-просвітницьким товариством "Меморіал" ім. В.Стуса та Всеукраїнською спілкою краєзнавців.

Відгук не забарився. Президія Верховної Ради України у квітні 1992 р., а Кабінет Міністрів України – 11 вересня того ж року прийняли спеціальні ухвали про підготовку і випуск цієї серії книг упродовж 1994-2000 років. Окрім того, здійснюється видання журналу "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КТБ". Намічено видавати його обсягом 20 друкованих аркушів чотири рази на рік. Що й казати, попрацювати доведеться напружено, творчо, з

наснагою.

Що належить покласти в основу капітального видання, починаючи з 1917 року? Повернути нашому народу незаслужено забуті імена державних діячів, майстрів літератури і мистецтва, вчених, робітників і селян. Мусимо відновити історичну правду, якою б гіркою вона не була, цим вшанувати борців за свободу і незалежність України. Треба розповісти й про безпідставні депортації з території України тисяч і тисяч українських, польських, німецьких, татарських родин та інших нацменшин.

Важливо не просто глибоко осмислити і проаналізувати негативні явища в історії України, а й опрацювати пропозиції до керівних державних органів про увічнення світлої пам'яті невинно репресованих. Не менш цінно дослідити, ввести у науковий обіг, оприлюднити досі невідомі документи про наміри і діяння вищого політичного керівництва, органів державної влади та державного управління, колишніх спеціальних служб і тим самим відкрити нові можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем, пов'язаних з зародженням і функціонуванням тоталітарної системи.

Постановою уряду України затверджено Головну редакційну колегію, крім того, Раді Міністрів Республіки Крим, державним адміністраціям областей, міст Києва і Севастополя доручено створити свої редакційні колегії томів, передбачивши при них штатні редакційно-видавничі групи для підготовки рукописів. Такі редколегії почали діяти. Науково-методичне забезпечення покладено на Національну академію наук України, для чого у штаті Інституту історії України утворено спеціальний структурний підрозділ. У видавництві "Українська енциклопедія" імені М.П.Бажана теж працюватиме науково-редакційний відділ з штатом працівників відповідного профілю. Постановою передбачено, що видання серії "Реабілітовані історією" здійснюється за рахунок державного замовлення з покриттям фактичних витрат видавництву ім. М.П.Бажана та іншим поліграфічним підприємствам з бюджетних коштів Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя.

Зрушити з місця без перебільшення грандіозну справу можна лише за умови об'єднання зусиль науковців, викладачів вищих учбових закладів, працівників архівних та культурно-освітніх установ, органів Служби безпеки, внутрішніх справ, суду, прокуратури, громадських організацій. Безумовно, не обійтися без творчих спілок, громадських об'єднань, колишніх політв'язнів, репресованих, широких кіл краєзнавців, зацікавлених громадян.

Поговоримо про справи практичного характеру. Як відомо, відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України підготовлені і розіслані на місця методичні рекомендації по підготовці науково-документальної серії "Реабілітовані історією". Зупинка – за їх обговоренням і внесенням відповідних змін та доповнень.

Якою має бути, на наш погляд, загальна структура серії? Республіка

Крим, кожна область, міста Київ і Севастополь видають окремі томи. Крім того, передбачається видання ще двох додаткових. У першому з них має йти мова про загальні проблеми політичних репресій в Україні. Тут будуть подані статистичні відомості, документи вищого політичного керівництва країни, органів державної влади і державного управління СРСР та УРСР, колишніх союзних та республіканських правоохоронних органів. Другий том розкриватиме трагічну долю іноземних громадян, які стали жертвами незаконних гонінь. Керівництво підготовкою двох останніх томів здійснюватиме безпосередньо Головна редакційна колегія.

Як заведено, почнеться з утворення працездатного авторського колективу, чіткого визначення завдань кожному залученому до роботи працівнику, створення словника, в якому бажано визначити кількість і назви біографічних нарисів, документальних матеріалів, їх обсяги. Здавалося б, не дуже складна справа, але це тільки на перший погляд. Треба виходити з того, що найголовнішим і у кожному томі, і виданні у цілому має бути творчий, науковий підхід. В книгах повинні знайти відображення як загальні, так і специфічні особливості регіону, тих чи інших подій, якими б тяжкими вони не були.

Окремі томи по республіці Крим, областях, по Києву та Севастополю відкриватимуться вступними статтями. Тут слід висвітлювати питання політичних репресій, депортацій, утиску прав і свобод громадян, вміщувати найбільш характерні сфабриковані кримінальні справи, судові процеси тощо.

У вступних статтях не обійтись без досліджень причин білого й червоного терору на Україні в роки революційно-визвольних змагань, громадянської війни, коли розколоте бурхливими подіями суспільство звело нанівець вироблені десятиліттями моральні цінності, виявило небачені досі в історії людської цивілізації вибухи стихійної, нічим не виправданої люті. Характеристику згаданих подій доцільно здійснювати на тлі тієї соціально-політичної та економічної ситуації, в якій опинилась Україна у складний період її історії.

Належне місце у вступних статтях повинні займати політичні репресії 20-х – початку 30-х років, коли радянська влада в умовах мирного часу, часто без будь-яких підстав, посилила терор проти активних діячів революційно-визвольних рухів, політичних партій, національно свідомої інтелігенції, робітничого класу, селянства, духовенства. Саме у цей період апробовано на практиці злочинно підступні методи, широко застосовані в роки "великого терору" – в другій половині 30-х і наступних років. Не дуже складно підтвердити історично, що крайня жорстокість правителя кожний раз виступала підтвердженням його необмеженої влади.

На сторінках видань слід проаналізувати волюнтаризм властей у ході індустріалізації, колективізації, утвердження політики державного атеїзму. Простежити, як насилля ставало все вагомішим аргументом реалізації її

внутрішньої і зовнішньої політики. Зараз вже ні в кого не викликає сумніву, що подібна практика обернулася трагічними наслідками для сотень тисяч радянських людей, справила негативний вплив на соціально-економічний розвиток країни, стверджувала зневагу до норм закону нормального людського життя.

Відомо, що політичні репресії в кінці 30-х – на початку 40-х років набули нових обертів. Майже не досліджено утиски військовослужбовців, окремих груп населення у період Великої Вітчизняної війни і по її закінченні. Об'єктивна картина в даному випадку може бути відтворена на основі прискіпливого вивчення архівів спецслужб, правоохоронних органів, фондів архіву Міністерства оборони у Подільську (Росія) тощо.

Потворного вигляду набула політична інквізиція в другій половині 40-х – на початку 50-х років. Читач повинен мати певну картину незаконних депортацій цілих народів (кримських татар, німців, поляків та ін.), насильницького переселення окремих категорій людей, боротьби проти національно-визвольного руху на західно-українських землях.

При висвітленні цих тем не повинні пройти повз увагу дослідників факти активного супротиву населення тоталітарному режиму. Вони проявлялися в найрізноманітніших акціях – від пасивних форм протесту до збройних виступів.

Принципового характеру набувають дослідження соціально-політичної обстановки в країні у період другої половини 50-х – на початку 60-х років, глибинних причин і наслідків диктатури для українського суспільства. Важливо охопити коло питань, пов'язаних з історією правозахисного руху, правозахисних організацій і окремих правозахисників, трагічну долю в'язнів совісті.

У розділі "Мовою документів" вміщувати їх копії; свідчення періодичної преси про політичні репресії на території області, спогади політв'язнів, окремих свідків трагічних подій. Документи та матеріали публікуються у відповідності з існуючими археографічними правилами, їх обов'язково мають супроводжувати необхідні коментарі. Тут же слід вмістити аналітичні та інформаційні документи, творцями яких були органи політичного керівництва, правоохоронних установ, прокуратури, суду, спецслужб тощо, матеріали радянської та закордонної періодики, інші оригінальні історичні свідчення.

В окремому розділі було б доцільно подати ряд біографічних нарисів про державних діячів, вчених, митців, борців за незалежну Україну, правозахисників, робітників, селян, інших громадян – уроженців областей. В окремих випадках до цього розділу можна включати й імена людей, які хоча і не були уроженцями області, але нерозривно зв'язали з нею своє життя і діяльність.

У біографічному нарисі бажано відобразити такі основні моменти:

Дата і місце народження; соціальний стан; навчання; формування

сітогляду тощо;

Національність, фахова освіта;

Належність у різні часи до політичних партій і рухів; державна, громадська, професійна діяльність; місце в українській історії і культурі; відомості, пов'язані з репресією, дата звинувачення тощо;

Дата реабілітації.

Форма нарису – довільна. Мова – яскрава, дохідлива, не переобтяжена спеціальною термінологією. Ініціали, наведені в нarisі, повинні розшифровуватися (наприклад, Тараненко Володимир Олександрович). В кінці тексту посилання на використані джерела і літературу. Обсяг нарису не повинен перевищувати 0,5 умовно-друкованих аркушів.

В окремому розділі варто вмістити короткі довідки про громадян, підданих політичним утискам на території Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (300–400 знаків). Їх прізвища (в алфавітному порядку), у розрізі міст, районів мають містити дані: прізвище, ім'я, по-батькові; вік і місце народження; національність; освіта; належність до політичних партій і рухів.

Останнє місце проживання;

Посада, яку обіймав на час репресій; ким і коли репресований.

Форма репресій. Термін покарання.

Коли реабілітований.

В том включають анотований перелік місць поховань жертв безжальних катів, виявлених у процесі опрацювання документальних матеріалів колишніх спецслужб, опиту свідків, тощо. Відомості про місця поховання репресованих подаються лише після їх дослідження правоохоронними органами спільно з спеціально утвореною комісією та за участю представників обласної державної адміністрації, обласної редколегії, громадських організацій.

В анотації необхідно відобразити такі моменти:

- 1) Місцезнаходження поховання;
- 2) Точна (по можливості) кількість загиблих чоловіків, жінок, дітей;
- 3) Час та обставини поховання;
- 4) Час дослідження місця поховання правоохоронними органами та спеціальною комісією;
- 5) Опис пам'ятника або пам'ятного знака (якщо встановлений).

Про поховання безвинних страждальців ми знаємо дуже мало. В процесі роботи над томами – і це наш святий обов'язок, – слід виявити ці місця і подати відповідним органам пропозиції про увічнення небіжчиків. Том завершувати іменним покажчиком про репресованих.

Питанням питань є критерій відбору персоналій до видання "Реабілітовані історією". Про це досить широко говориться методичних рекомендаціях. Проте крапку ставити рано. Основою повинні стати положення Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв

політичних репресій в Україні" ^{*}, якими визнано реабілітованими:

– всіх громадян, які з політичних мотивів були безпідставно засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі "двійками", "трійками", "особливими нарадами" і в будь-якому іншому позасудовому порядку за здійснення на території України дій, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством Української РСР до вступу в дію Закону СРСР "Про кримінальну відповідальність за державні злочини" від 25 грудня 1958 р.

– громадян, засуджених за антирадянську агітацію і пропаганду по статті 7 Закону СРСР "Про кримінальну відповідальність за державні злочини" від 25 грудня 1958 р., по статті 62 Кримінального кодексу Української РСР та його редакціях до прийняття Закону Української РСР від 28 листопада 1989 року "Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 14 квітня 1989 року "Про внесення змін і додатків у Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси Української РСР";

– громадян, засуджених за розповсюдження завідомо фальшивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій, т.б. по статті 187 Кримінального кодексу Української РСР;

– громадян, засуджених за порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу і права громадян під приводом відправлення релігійних обрядів, якщо їх дії не були пов'язані з нанесенням шкоди здоров'ю громадян або статевою розпущістю;

– громадян, у відношенні до яких з політичних мотивів були застосовані примусові заходи медичного характеру;

– громадян, зісланих і висланих з постійного місця проживання і позбавлених майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими банд-посібниками та їх сім'ями.

Таким чином, у відповідності з вищеназваним Законом повинні бути реабілітовані громадяни, безпідставно засуджені в роки Радянської влади судами, або репресовані на території України іншими органами у будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, громадянства, переселення у примусовому порядку, вислання й заслання за межі України, примусове направлення в лікувальні заклади.

Виходячи з цього, прізвища всіх громадян, реабілітованих у відповідності з законодавством колишнього СРСР та України, повинні увійти до книг видання "Реабілітовані історією". Цим Законом та іншими нормативними актами повинні керуватись редакційні колегиї.

Разом з тим, обласні редакційні колегиї у процесі формування

^{*} Згодом, 24 грудня 1993 р. Верховна Рада України прийняла постанову про тлумачення його основних положень, якою слід користуватися у визначенні репресованих осіб.

словника персоналій, не можуть обмежуватись положенням вищезгаданого та інших законодавчих актів. За обґрунтованими пропозиціями експертних рад при редколегіях томів, експертної ради при Головній редакційній колегії, Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих, Українського історико-просвітницького товариства "Меморіал" ім. В.Стуса, інших організацій, що об'єднують громадян, які стали жертвами політичних репресій, правозахисних організацій сюди включаються відомості про громадян, які досі не реабілітовані в установленому порядку. Відповідно з законодавством ці питання розглядаються і вирішуються на спільних засіданнях редакційних колегій томів і експертних рад.

Заслуговує на увагу увічнення репресованих членів ОУН-УПА. Як свідчать опубліковані матеріали, чимало з них мужньо боролися за свободу і незалежність України, були серйозною протидією тоталітарному режимові. Доцільність включення до видання імен тих членів ОУН-УПА, чії дії не кваліфікуються як кримінальні злочини, не викликає заперечень. У разі розбіжності думок найдоцільніше базуватись на висновках незалежних правових експертиз.

При наявності матеріалів до томів вносяться прізвища громадян з числа репресованих народів (кримські татари, німці, греки, болгар, поляки, вірмени та ін.). При відсутності необхідних відомостей питання, пов'язані з незаконними депортаціями, висвітлюються у вступних статтях до регіональних томів, а також у загальному томі. Фактів неймовірних поневірянь багато. Лише з Криму в 1941-1944 рр. виселено понад 40 тисяч німців, 191 тисяча кримських татар, близько 16 тисяч греків і 12628 болгар, 9820 – вірмеїв. В 1940 році депортовано біля 100 тисяч поляків із західних областей. На початку 1939 року в Україні проживало 390 тис. німців. В 1940 році їх насильно переселили у східні області. Що й казати: йдеться про долю сотень тисяч людей, дорослих і підлітків, а часом і дітей.

Згідно з ст. 2 Закону від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" реабілітації не підлягають особи, в матеріалах справ яких є сукупність доказів, що підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за зраду Батьківщині, шпигунство, шкідництво, саботаж, терористичні акти, злочини проти людства і людяності, за участь у каральних акціях проти мирного населення, вбивствах і катуваннях громадян і посібництво у цьому окупантам в період Другої світової війни. За організацію збройних формувань, які вчиняли вбивства, розбої, пограбування та інші насильництва, збройні вторгнення на територію України.

Не підлягають реабілітації також особи, засуджені за наругу над правосуддям, фізичне і моральне катування, навіть якщо вони й самі згодом зазнали репресій.

Словом, з нашого боку повинна бути проявлена максимальна обережність, увага, щоб не попали до томів особи, про яких говорилося

вище, і, навпаки, щоб на сторінках видання були обов'язково вміщені статті і відомості про жертви політичних мордувань, щоб ніхто і ніщо не було забутим.

Видання, яке готується, є науково-документальним. Цілком природно, що всі статті в томах мають базуватись на основі перевірених джерел з використанням архівних документів, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури. Кожна стаття повинна бути написана не тільки на документальній основі, а й в науково-популярному плані, розрахована на широке коло читачів. Довідки про репресованих складаються на підставі документів правоохоронних органів за уніфікованою формою.

Автори статей і довідок, висвітлюючи історичні події і факти, у посторінкових примітках зазначають, звідки взято матеріал. Обласні редколегії уважно перевіряють достовірність матеріалів, джерел, на основі яких вони підготовлені.

До статей слід подавати список літератури, використаної автором, фотографії (якщо вони є) осіб, про яких йдеться в даному нарисі.

Авторам, працівникам архівних установ, бібліотек належить провести величезну пошукову роботу по створенню і систематизації джерельної бази, оскільки на багатьох незаконно репресованих і знищених ніяких документів не залишилось.

У цій надзвичайно важливій роботі ми повинні опиратись на постанову Кабінету Міністрів від 11 вересня 1992 р., в якій вказується: "Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України, Службі безпеки, їх органам на місцях створити належні умови для роботи редколегій, авторських колективів і редакційно-видавничих груп, подавати їм допомогу у виявленні і використанні документальних матеріалів".

Дослідникам важливо використати матеріали, документи, що зберігаються в центральних і державних архівах країн близького зарубіжжя (Росії, Казахстану, Узбекистану та ін.), обласних державних архівах Росії, в центральних та місцевих державних архівах України, рукописні фонди національної бібліотеки України, Львівської, Одеської, Харківської наукових бібліотек.

Основну групу джерел становитимуть матеріали постійного зберігання колишніх спецслужб та їх обласних управлінь (ВУНК, ДПУ, НКВС, КДБ), що зберігаються в архівах Служби безпеки України та інших архівосховищах. За своїм характером вони поділяються на аналітичні, довідково-інформаційні та справи репресованих громадян.

Враховуючі своєрідне спрямування практичної діяльності колишніх спецслужб, використання матеріалів можливе лише за умов їх критичного аналізу, співставлення з іншими джерелами. Візьмемо для прикладу слідчі справи жертв режиму, які зараз передаються з архівів каральних відомств до державних архівосховищ. Інтереси науки і суспільства, гласності, судочинства і свободи інформації – це одне. А гірка пам'ять про минуле –

допити і зізнання під тортурами, репутація живих і родинна пам'ять про загиблих, та й просто природне співчуття до їх страждань – то інше. Як тут провести межу поділу, щоб не зашкодити нічому й нікому? Як з'єднати мораль, право й історичну істину? Цю тонку тканину треба виткати бездоганно.

У процесі дослідження масових депортацій населення частіше звертаймося до документів Міністерства внутрішніх справ України, Прокуратури, Верховного Суду, підпорядкованих їм установ. Вони певним чином заповняють існуючі прогалини. Слід, при потребі, нагадувати керівництву Міністерства внутрішніх справ України, що воно, керуючись постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року давало вказівки обласним управлінням про дозвіл натім дослідникам користуватись архівами МВС.

При опрацюванні літератури не обминаймо видання, що протягом тривалого часу перебували на спеціальному зберіганні у Національній бібліотеці Академії наук України, Державній історичній бібліотеці України та інших. Авторам не обійтись без використання періодичної преси – республіканських, обласних, районних, багатотиражних газет. Незважаючи на суб'єктивність оцінок, матеріали періодики можуть дати певне уявлення про політичні репресії в областях, містах, районах, на окремих підприємствах, в установах освіти, культури тощо. Авторам слід прислухатися до спогадів свідків тих трагічних подій. Обласні редколегії, районні й міські комісії сприяння підготовці томів "Реабілітовані історією" мають подбати про збирання, збереження і використання документів. Належно оформлені й зафондовані спогади повинні зберігатися, а згодом передаватися до обласного та національного банку даних.

Повне, всебічне висвітлення трагічних часів, пов'язаних з незаконними політичними репресіями, в певній мірі залежить від ілюстрування томів маловідомими фотодокументами, виявленими в архівах України, особистих архівах громадян. Тематика фотодокументів (фотографії репресованих, фотокопії слідчих, судових, реабілітаційних матеріалів, свідчення учасників тощо). Кожна ілюстрація повинна мати вичерпний текст (підпис), в якому зазначаються характер, час і місце зображуваної події, вказуються імена, по батькові і прізвища зображених осіб.

У процесі підготовки томів редакційним колегіям, авторським колективам необхідно провести велику дослідницько-пошукову роботу по виявленню архівних даних, фотодокументів про загиблих і знищення часом без суду й слідства невинних людей, як це було в деяких місцях західних областей України на початку війни в 1941 році. Про них навіть у відповідних органів не залишилось ніяких "зачіпок". Тут широке поле для діяльності науковців, краєзнавців, активістів товариства "Меморіал" ім. В.Стуса, Всеукраїнського товариства колишніх політ'язнів і репресованих, Братства вояків УПА, інших громадських організацій.

При підготовці серії науково-документальних книг "Реабілітовані історією" виникне чимало питань наукового, організаційного, матеріального, технічного характеру. Будемо розв'язувати їх спільно.

Слід повніше використати набутий досвід по підготовці робіт подібного плану в областях, нагороджений комісіями, громадськими організаціями, науковими установами у ході реалізації Закону від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні". В Києві і на місцях вже видано чимало книг, брошур, опублікований ряд статей в журналах, газетах і т.д.

Але цього замало. Важливо шукати нові шляхи, проявляти більше ініціативи.

Наостаток – ось про що. За віком, життєвим та суспільним досвідом автор цих рядків, мабуть, один з найстарших, найдосвідченіших. Тому візьму на себе сміливість звернутись до колег по праці по-людськи щиро і тепло. Попроцюймо не просто сумлінно, а натхненно, з вогником. Адже йдеться про наш родовід, чесне, незаплямоване життя наших дідів і батьків, бабусь і матерів. Повернемо дітям і онукам добру згадку про їх предків. Щоб не забували їх пом'янути незлим, тихим словом, щоб пишалися ними.